

کتاب دیجیتال و نشر ما

مجید رهبانی

یک کتاب قطع رقیعی (۲۰۰ - ۳۰۰ صفحه‌ای) همانند کتاب باز می‌شوند و دو صفحه را روبه‌روی هم به نمایش می‌گذارند. از قابلیت‌های مختلف تنظیم صفحات (از میزان روشنایی و وضع قرارگرفتن صفحه تا بزرگی و کوچکی آن و اندازه حروف) که بگذریم، امکان ذخیره میلیون‌ها صفحه در آن (قابل قیاس با ظرفیت حافظه یک کامپیوتر شخصی) ویژگی‌ای است که به راحتی نمی‌توان نادیده گرفت. دارنده یک دستگاه کتابخوان، در واقع می‌تواند همزمان صدها کتاب را (به صورت فایل‌های پی.دی.اف و...) در کیف خود حمل کند و هر زمان که بخواهد به آن‌ها دسترسی داشته باشد. دستگاه‌های کتابخوان به مرحله تولید انبوه رسیده‌اند و در نتیجه بهای آن‌ها به سرعت در حال کاهش است. به این‌ها باید افزود اسکنرهای دقیق و بسیار پرسرعت مخصوص کتاب را که با بهای کم در دسترس‌اند و می‌توانند از هر صفحه کتاب ظرف ۳ - ۴ ثانیه تصویربرداری کنند. تهیه فایل پی.دی.اف از این صفحات و پشت سرهم قراردادن آن‌ها با نرم‌افزارهای آکروبات و... به سهولت میسر است. به علاوه نرم‌افزارهایی به بازار آمده‌اند که می‌توانند از روی صفحات پی.دی.اف متن کتاب، فونت‌ها را بخوانند و فایل‌های تی. ایکس. تی و... بسازند. این نرم‌افزارها در خصوص حروف لاتین، با ضریب خطای ناچیز، بسیار کارآمدند. نمونه‌های فارسی‌سازی شده آن‌ها به بازار آمده که میزان اشتباه در آن‌ها نسبتاً بالاست، ولی قابل استفاده است و فایل‌های حرفی تهیه شده از روی تصویر پی.دی.اف کتاب، با یک بار نمونه‌خوانی و غلط‌گیری به متن نهایی تبدیل می‌شود. بدین ترتیب مرزها و موانع بیش از پیش از میان برداشته می‌شود و همه چیز در خدمت سرعت و گستردگی جریان آزاد اطلاعات قرار می‌گیرد. همین امر ناشران و پدیدآورندگان کتاب را در کشورهای صنعتی به فکر واداشته است و در سال‌های اخیر بحث لزوم تدوین مقرراتی برای حفظ حقوق صاحبان آثار و ناشران کتاب به میان آمده است. چرا که مقررات فعلی حق مؤلف (کپی‌رایت) قابلیت آن را ندارد که پاسخگوی همه مسائل ناشی از تحولات جدید باشد.

اما ما در کجای این جهان پرشتاب ایستاده‌ایم؟ بازار کتاب‌های دیجیتال در ایران اگرچه محدود است، ولی پویا و روبه‌گسترش است و رفته‌رفته تولیدکنندگان حرفه‌ای خاص خود را می‌یابد. تولید کتاب‌های دیجیتال که نخست از دیوان‌های اشعار کلاسیک فارسی و واژه‌نامه‌های مختلف آغاز شد (در واقع تبدیل کتاب‌های موجود چاپی به کتاب‌های دیجیتال)، به سوی حوزه‌های آموزشی مختلف (از آموزش دروس ابتدایی و متوسطه گرفته تا برخی دروس پرمقاصی دانشگاهی) راه گشوده است. برخی از کتاب‌های دیجیتال گرچه ترجمه یا گرده‌برداری از نمونه اصل خارجی‌اند، اما نشانگر توجه ناشران آن‌ها به حوزه‌هایی تخصصی‌ترند که گرچه مخاطبان چندان

در روزگار پرشتابی به سر می‌بریم که تحولات علمی و فنی به سرعت همه عرصه‌های کار و زندگی را دگرگون می‌کند. ماهیت این تحولات به گونه‌ای است که بخش‌هایی از این عرصه‌ها گاه چنان تغییر می‌یابد که از گذشته باز شناخته نمی‌شود و گاه به کلی حذف می‌شود و چیزی کاملاً متفاوت جای آن را می‌گیرد. در امر کتاب و نشر نیز شاهد چنین تحولاتی هستیم. برخی از این دگرگونی‌ها در فرایند تولید فنی کتاب، با سرعتی حیرت‌آور تحقق یافته‌اند و نسل میانسال کتاب‌پرداز و ناشر و متصدی چاپ ما موج‌های مختلف آن را ظرف بیست و چند سال گذشته پشت سر گذاشته است. کسانی که این دگرگونی‌ها را تجربه کردند دو راه پیش رو داشتند. یا تسلیم حیرت‌زدگی و انفعال شدند و ناچار میدان را واگذار کردند و رو به کاروکسی دیگر آوردند. و یا پذیرش واقعیت به این دگرگونی‌ها تن دادند، آن‌ها را کامیاب‌تر شناختند و خود را به الزامات جدید مجهز ساختند. در نتیجه پایبند و خود نیز تحول یافتند. مثال روشن در این زمینه، تحول برق‌آسایی است که با رواج کامپیوترهای شخصی (پی.سی) و نرم‌افزارهای کارآمد واژه‌پرداز پدید آمد. این دگرگونی ظرف مدتی کمتر از سه یا چهار سال، انواع حروف چینی‌ها و حروف نگاری‌های حرفه‌ای را به کلی از میان برداشت و دستگاه‌ها و وسایلی را که در زمان خود ارج و قرب و قیمت زیادی داشتند به آهن‌پاره تبدیل کرد. امروز نیز شاهد دوام آوردن برخی حرفه‌های سنتی مرتبط با نشر کتاب (مانند لیتوگرافی سنتی یا صحافی دستی با چپ سرد) هستیم که در جوار فن‌آوری‌های جدید، آخرین روزهای حیات خود را به سختی طی می‌کنند. اما سرعت دگرگونی‌ها آن‌ها را نیز دیر یا زود پشت سر خواهد گذاشت. بماند که در خود فن‌آوری‌های جدید چاپ نیز همچنان پدیده‌های تازه‌ای ارائه می‌شود که آن‌چه را که دو یا سه سال قبل به بازار آمده بود کهنه می‌سازد.

اما این تحولات از عرصه تولیدکنندگان کتاب عبور کرده، وارد میدان مصرف‌کنندگان شده است و امروز شاهد نخستین آثار آن هستیم. پدیده کتاب دیجیتال (ای بوک) چند سالی است که بر بازار کتاب کشورهای صنعتی تأثیر گذاشته و در مدتی کوتاه، در برخی حتی سهم بازاری چشمگیر (۱۰ تا ۱۵ درصد) به دست آورده است. بهای ارزان (و حتی رایگان)، سهولت استفاده و راحتی حمل و نگهداری آن و بسیاری عوامل دیگر را می‌شود برای رواج کتاب‌های دیجیتال برشمرد. شبکه اینترنت با گستره سراسر جهان، بهترین میدان برای عرضه و مبادله کتاب‌های دیجیتال است و بازارهای نامحدود و ناشناخته‌ای را با کمترین هزینه و صرف وقت در دسترس قرار می‌دهد. اکنون عرصه دستگاه‌های کتابخوان دیجیتال را شاهدیم که بی‌گمان به زودی به رقیب جدی کتاب چاپی کاغذی تبدیل خواهد شد. این دستگاه‌ها در ابعاد کوچک و کم حجم و بسیار سبک (به اندازه

پرشماری ندارند، ولی کتاب کاغذی پاسخگوی نیاز آن‌ها نیست. برای مثال کارکرد یک کتاب دیجیتال با قابلیت چندرسانه‌ای درباره آموزش فیلم‌سازی مستند قابل مقایسه با چندین کتاب کاغذی در همین موضوع نیست و مخاطبان نه چندان زیاد آن، به سهولت و با رضایت حاضرند بهای آن را بپردازند.

گفتیم که تولید کتاب‌های دیجیتال در ایران نوپاست و هنوز راه درازی در پیش دارد. اما عرضه کتاب‌های کاغذی به صورت دیجیتال، یا به بیان دیگر، فایل‌های پی. دی. اف کتاب‌های چاپی چه‌طور؟ هم‌اکنون از دو طریق این کتاب‌ها در دسترس خوانندگان و خواستاران قرار دارد. یک راه، کتابخانه‌های دیجیتال فارسی در اینترنت است. در این کتابخانه‌ها هزاران کتاب در موضوع‌های مختلف، از قدیم و جدید، و اغلب بدون هیچ‌گونه نظم و ترتیب موضوعی قرار گرفته است. یکی از فعال‌ترین این کتابخانه‌ها، سایت گلشن یا کتاب فارسی، بیش از ۴۸۰۰ عنوان کتاب دارد که به طور مرتب بر شمار آن می‌افزاید و بنا دارد در نوروز سال ۱۳۸۹ به رقم ۵۰۰۰ عنوان برسد.^۱ در سال‌های گذشته منابع این کتابخانه‌ها بیشتر شامل چند دسته بود: کتاب‌های انتشار یافته در سال‌های دور که امروز دسترسی به آن‌ها دشوار است، کتاب‌هایی که دیگر تجدیدچاپ نمی‌شوند چون خواستاری ندارند، کتاب‌هایی که در سازوکار ممیزی ارشاد از انتشار آن‌ها جلوگیری شده است، «متن کامل» کتاب‌هایی که با حذف بخش‌هایی در ایران چاپ شده‌اند، برخی کتاب‌های چاپ خارج کشور که در ایران انتشار نیافته‌اند، آثار احزاب و گروه‌های سیاسی مختلف که اغلب یا در سال‌های نخست انقلاب در ایران منتشر شده‌اند یا پس از ممنوعیت فعالیت، بازماندگان به مهاجرت رفته آن‌ها را به چاپ رسانده‌اند، کتاب‌های برخی اقلیت‌های مذهبی یا دینی که امکان انتشار آثار خود را در ایران ندارند. اما امروز به جمع این کتاب‌ها، شمار زیادی از کتاب‌های فارسی چاپ داخل کشور افزوده شده که نه تنها پدیدآورنده و ناشر ایرانی آن‌ها حی و حاضرند، بلکه نسخه‌های چاپی بسیاری از آن‌ها هم‌اکنون در بازار کتاب در دسترس است. ظاهراً پس از گذشت چندسال از شکل‌گیری کتابخانه‌های دیجیتال فارسی، و تکمیل مجموعه آن‌ها با مواردی که ذکر شد، حال کفگیر به ته دیگ خورده و برای افزودن به حجم مجموعه کتابخانه‌ها، توجه به کتاب‌های چاپ داخل کشور معطوف شده است. قرارگرفتن این دسته کتاب‌ها اگرچه دارای فایده‌هایی است – مانند دستیابی آسان و رایگان هموطنان خارج کشور یا فارسی‌زبانان سراسر دنیا به آن‌ها – اما از سوی دیگر متضمن ضرر و زیان پدیدآورنده و ناشر آن‌ها نیز هست که در این شرایط دشوار، کتابی را پدیدآورده و منتشر ساخته‌اند و پیش از آن که چاپ اول آن را به فروش برسانند، نسخه رایگان آن را بر روی اینترنت می‌یابند. و از آن جا که ایران عضو پیمان‌های جهانی حقوق مؤلف نیست و قوانین موجود کشور نیز یا چنین مواردی را پیش‌بینی نکرده و یا در مورد آن‌ها صراحت ندارد کاری از ایشان ساخته نیست.

کتاب‌های فارسی موجود در کتابخانه‌های اینترنتی، اغلب فایل‌های پی. دی. اف تهیه شده از روی تصویر صفحه‌های کتاب است. به عبارت دیگر، از روی نسخه چاپی کتاب تصویربرداری

(اسکن) شده است. اما اخیراً مشاهده می‌شود که فایل‌های پی. دی. اف بعضی از کتاب‌ها، تهیه شده از روی نسخه اصلی حروف‌نگاری است. یعنی همان نسخه‌ای که پدیدآورنده و ناشر کتاب با صرف وقت و هزینه، برای چاپ آماده می‌سازند و برای دریافت مجوز به وزارت ارشاد می‌سپارند. پرسش این جاست که این قبیل کتاب‌ها چه گونه سر از اینترنت در می‌آورند. فایل حروف‌نگاری کتاب معمولاً تنها در اختیار ناشر است. آیا ناشر کتابی که هنوز نسخه‌های آن در بازار به انتظار خریدار است به زبان خود، کتابش را در اینترنت می‌گذارد؟ یا کسی که تایپ و حروف‌نگاری کتاب را برعهده داشته از سر دشمنی با ناشر، این کار را کرده است؟

از سوی دیگر، مدتی است که در بعضی جاها، مانند میدان انقلاب و مقابل دانشگاه تهران، دیده می‌شود که کسانی سی. دی‌هایی را به بهایی اندک عرضه می‌کنند که مدعی‌اند صدها کتاب بر روی آن‌ها ضبط است. این کار اعتراض برخی ناشران را برانگیخت و خریداران آن‌ها هم می‌گویند آن چه در این سی. دی‌ها وجود دارد فایل‌های پی. دی. اف نسخه اصلی کتاب است.^۲

حال چه تصویر صفحه‌های کتاب باشد یا فایل اصلی حروف‌نگاری، چه بر روی اینترنت قرار گرفته باشد یا روی سی. دی‌های دستفروشان میدان انقلاب، نتیجه یکی است. تضییع حقوق مؤلف و زیان مؤلف و ناشر، آن هم در شرایط کساد بازار کتاب. روال معمول در ایران این است که به مسائلی از این‌گونه توجهی نمی‌کنیم تا آن که به شدت حادث شود. و هنگامی به فکر چاره‌اندیشی می‌افتیم که آب از سر گذشته باشد. استفاده از اینترنت روز به روز در ایران گسترش می‌یابد و دستگاه‌های کتابخوان هم به ایران رسیده‌اند و به زودی با کاهش یافتن قیمت آن‌ها، خریداران بسیاری می‌یابند. ای‌بوک یکی از مولودهای انقلاب دیجیتال و پیشرفت دانش بشری است و پیش از هر چیز نمادی از جریان آزاد اطلاعات است. پس در برابر آن نباید و نمی‌توان ایستاد. بلکه باید ساز و کار آن را شناخت، از قابلیت‌های آن آگاهی یافت و مقدمات فنی و نیز حقوقی لازم برای بهره‌گیری و استفاده مفید از آن را فراهم کرد.

طبیعی است که تنها در یک سوی این پدیده چندضلعی دنیای جدید، تولیدکنندگان کتاب قرار گرفته‌اند. خریداران و خوانندگان کتاب در ضلعی دیگر قرار دارند و دستگاه کنترل‌کننده دولتی نیز ضلعی را تشکیل می‌دهد. همه اضلاع این مجموعه باید متناسب با تحولات پیش رو عمل کنند و تنها در آن صورت است که کتاب دیجیتال از قالب یک «تهدید» برای کتاب چاپی خارج می‌شود و امکانات آن به صورت یک «فرصت» جلوه می‌کند.

۱. این مقدار در قیاس با کتابخانه‌های مجازی خارجی، مانند «پروژه گوتنبرگ» با بیش از ۳۰ هزار عنوان کتاب رایگان (اغلب از آثار کلاسیک ادبیات جهان) ناچیز است.

۲. مشابه همین وضع را در مورد برخی از فیلم‌های سینمایی شاهد بوده‌ایم. فیلم‌هایی که با هزینه‌های زیاد ساخته شده بودند ولی پیش از دریافت اجازه نمایش عمومی، دی. وی. دی‌های آن‌ها را به قیمت هزارتومان بر سر چهارراه‌ها می‌فروختند.